

Szczepanik, Krzysztof / Wilamowski, Jacek

Ustasze i separatyzm chorwacki : przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym

Przegląd Historyczny 74/1, 75-95

1983

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Ustasze i separatyzm chorwacki

Przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym

1. POCZĄTEK RUCHU USTASZY

Wraz z zaostrzeniem się sytuacji wewnętrznej w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwo SHS) i ustanowieniem królewskiej dyktatury w 1929 r., w społeczeństwie chorwackim wyodrębniły się dwie koncepcje walki o przyznanie Chorwatom równych praw w państwie rządzonym centralistycznie przez Serbów¹. Pierwszą koncepcję przyjęły koła polityczne skupione wokół najsilniejszej Chorwackiej Partii Chłopskiej (Hrvatska Seljačka Stranka — H. S. S.), opowiadającej się za przebudową państwa na decentralistycznych zasadach, w wyniku której naród chorwacki uzyskałby znaczny zakres autonomii w ramach wspólnego państwa. Wstępem do tego procesu miały być nowe, demokratyczne wybory, w wyniku których Konstytuanta uchwaliłaby konstytucję gwarantującą pełne równouprawnienie wszystkich narodów Jugosławii². Z tym programem niezbędnych rewindykacji politycznych i społecznych występował szef Chorwackiej Partii Chłopskiej Vladimir Maček (1879—1964), niekwestionowany przywódca burżuazyjnej opozycji w Jugosławii aż do 26 sierpnia 1939, kiedy to po podpisaniu porozumienia o utworzeniu autonomicznej banowiny Chorwacji wszedł w skład rządu belgradzkiego jako wicepremier.

Na drugim biegunie społeczeństwa chorwackiego znajdował się nurt separatystyczny, początkowo niejednorodny i dość luźno ze sobą powią-

¹ Kwestia chorwacka w okresie międzywojennym: J. Horvat, *Politička povijest hrvatske 1918—1929*, Zagreb 1938; J. Jareb, *Pola stoleća hrvatske politike*, Buenos Aires 1960; V. Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948; L. Boban, *Sporazum Cvetković — Maček*, Beograd 1965; L. Boban, *Maček i politika H.S.S. 1926—1941*, Zagreb 1974; R. Kiszling, *Die Kroaten*, Graz-Köln, 1956; H. Bauer, *Glanz und Tragik der Kroaten*, Wien 1969.

² Według szacunku R. Bićanića, wykonanego w 1931 roku na zlecenie Mačka, struktura narodowościowa Jugosławii przedstawiała się następująco: Serbowie 5 953 000, Chorwaci 3 221 000, Słoweńcy 1 134 000, Muzułmanie 951 000, Macedończycy 642 000, Niemcy 499 000, Albańczycy 479 000, Węgrzy 467 000, Czesi, Słowacy i Ukraińcy 153 000, Turcy 132 000, inni 303 000. Zob. W. Szulc, *Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym 1918—1941*, Poznań 1980, tabela 7, s. 51. Spisy oficjalne z 1931 r. nie wyodrębniały Serbów i Chorwatów, grupując ich jako „Serbo-Chorwatów” łącznie z muzułmanami, Czarnogórcami, Macedończykami i Bułgarami. W 1931 r. kategoria ta obejmowała 10 730 823 obywateli, tj. 77% ogółu społeczeństwa — por. *Osteuropa — Handbuch*, t. *Jugoslawien*, Köln-Graz 1954 (załącznik) oraz: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.01.1931 p.* Sarajewo 1932, s. 190.

zany. Nurt ten postulował wyłączenie historycznych ziem chorwackich z państwa jugosłowiańskiego i stworzenie z nich niezależnego państwa pod auspicjami któregoś z wielkich mocarstw. Ideowym przywódcą tego kierunku od 1929 roku był Ante Pavelić³, zagrzebski adwokat, członek Chorwackiej Partii Prawa⁴, od 20 stycznia 1929 przebywający na emigracji. Jeszcze przed opuszczeniem kraju uprawiał on działalność wywrotową przeciw władzom w Belgradzie.

Kierownictwo Chorwackiej Partii Prawa widziało drogę do nowego państwa bądź poprzez restaurację Habsburgów (nawiązując do wcześniejszych powiązań z dworem wiedeńskim), bądź poprzez stworzenie federacji państw dunajskich, bądź też konfederację państw katolickich Europy Środkowej⁵. Wielu członków kierownictwa, nie mogąc pogodzić się z powstaniem Królestwa SHS na gruzach monarchii austro-węgierskiej, udało się na emigrację polityczną.

W systemie partyjnym Królestwa SHS, Chorwacka Partia Prawa nie odgrywała większej roli i znajdowała się na jego marginesie. Wspólnie z Ch. P. Ch. oraz Wspólnotą Chorwacką⁶ współpracowała w ramach tzw. Bloku Chorwackiego. W wyborach parlamentarnych w 1927 roku uzyskała ona jeden mandat do Skupsztiny dla Ante Pavelića. Po tragicznych zajęciach w parlamencie 20 czerwca 1928 (zamach na życie kilku posłów chorwackich) weszła do klubu Ch. P. Ch. bojkotując równocześnie prace Skupsztiny.

Już w październiku 1928 r. część działaczy tej partii z Pavelićem na czele, przystąpiła do formowania tajnej organizacji, mającej na celu walkę z reżimem belgradzkim, w celu uzyskania niezależności dla narodu chorwackiego. W sferze oddziaływań tego załężku konspiracji znalazła się grupa młodych działaczy z szeregów Chorwackiej Prawaszkiej Republikańskiej Młodzieży (Hrvatska Pravaška Republikańska Omladina), będącej od 1926 r. oficjalną ekspozyturą Chorwackiej Partii Prawa wśród młodzieży licealnej i studenckiej. W grudniu 1928 r. bojówki prawaszy przystąpiły do organizowania demonstracji ulicznych, bojkotujących uroczystości 10 rocznicy utworzenia państwa oraz urodzin monarchy, przypadających na 17 grudnia. W wyniku tych zajęć niektórzy ich uczestnicy, jak Gustaw Perčec i Branimir Jelić musieli zbiec za granicę.

W styczniu 1929 r. w odpowiedzi na ustanowienie dyktatury króla Aleksandra I nowa organizacja przyjęła nazwę Ustaša-Hrvatska Rewolucjonarna Organizacija (UHRO), później zmieniając ją na Ustaša-Hrvats-

³ Ante Pavelić ur. 14 lipca 1889 r. w Bradinie (Hercegowina) — zm. 28 grudnia 1959 r. w Madrycie. Prawnik, w latach 1915—1929 sekretarz Chorwackiej Partii Prawa, 1919—1921 deputowany zagrzebskiego magistratu. Od 1927 roku poseł do Skupsztiny. Po 1929 r. na emigracji. 10 kwietnia 1941 r. został szefem Niezależnego Państwa Chorwackiego. Po 1945 r. ukrywał się w Austrii, we Włoszech, Argentynie i Hiszpanii. Niekiedy myli się go z przewodniczącym Skupsztiny od 1931, doktorem medycyny — Ante Pavelićem (19 maja 1869 — 8 lutego 1938). Tak czynią to np. *The New Century Cyclopedia of Names*, New York 1954 oraz *Websters Biographical Dictionary*, Springfield 1951.

⁴ Chorwacka Partia Prawa określana niekiedy partią Prawaszy bądź *starčevićowców* (od nazwiska jednego z przywódców) stała na gruncie nacjonalizmu chorwackiego. Prawe skrzydło tej partii wyodrębniło się w 1895 r. i przyjęło nazwę Czystej Chorwackiej Partii Prawa. Na jej czele stał Josip Frank (zm. w 1911 r.).

⁵ Zob. szerzej M. Gross, *Półwjest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.

⁶ Utworzona w 1919 r. z części działaczy Partii Prawa oraz zwolenników Chorwackiej Partii Chłopskiej Bośni.

ki Oslobodilački Pokret (Chorwacki Ruch Wyzwoleńczy)⁷. Wbrew temu co pisano później, miała ona początkowo znikome znaczenie. Podstawą jej działania stały się ośrodki zagraniczne. Ante Pavelić po opuszczeniu Jugosławii uzyskał azyl polityczny we Włoszech. Szybko wszedł w kontakt z czynnikami politycznymi w Rzymie oraz włoską tajną policją⁸. Otoczenie Mussoliniego zaczęło myśleć poważnie o wykorzystaniu chorwackich emigrantów przeciw Jugosławii. Pavelić rozpoczął wkrótce akcję wiązania emigracji chorwackiej⁹ w ramach organizacji Ustasza. Nawiązał on kontakt z grupą dawnych zwolenników Josipa Franka (tzw. frankowców), przebywających w Wiedniu i skupionych wokół eks generała armii austrowęgierskiej Stjepana Sarkotića oraz współpracujących z nim Iwana Perčevića i Stjepana Dujica¹⁰. Sarkotić jeszcze w maju 1928 napisał do włoskiego ministerstwa spraw zagranicznych referat o możliwości utworzenia pod egidą Włoch federacji państw adriatyckich: Słowenii, Chorwacji, Czarnogóry, Węgier i Albanii¹¹.

W Austrii schronił się również Gustaw Perčec, który rozpoczął kolportaż pisma „Grič” utrzymanego w duchu nacjonalizmu chorwackiego (wychodziło ono w języku chorwackim, niemieckim i francuskim do 1933 roku). Na Węgrzech Pavelić nawiązał kontakt z Chorwackim Komitetem Emigracyjnym Ivicy Franka, który otrzymał od rządu węgierskiego obietnicę pomocy przy formowaniu z emigrantów Chorwackiego Legionu, dla wsparcia Węgrów w przypadku wojny z Jugosławią¹². Rozmowy w tym wypadku były o tyle łatwiejsze, że sam Pavelić już od 1927 roku współpracował z węgierskim wywiadem¹³. Wkrótce nawiązał też kontakt z emigracją chorwacką w Niemczech, gdzie podjęto akcję werbunkową wśród chorwackich robotników sezonowych. Centrum werbunkowe organizacji umieszczono w Belgii, pod szyldem Chorwackiego Związku Wzajemnej Pomocy. Próby zorganizowania punktów werbunkowych we Francji i Holandii zakończyły się niepowodzeniem¹⁴.

Proces łączenia wszystkich ośrodków emigracyjnych w Europie pod kierownictwem Pavelića trwał mniej więcej do 1932. Pavelić, przebywający na stałe we Włoszech, utrzymywał z nimi kontakt poprzez emisariuszy. Były to powiązania dość luźne; ekspozytury Ustaszy w poszczególnych krajach często podejmowały samodzielne akcje bez porozumienia z centrum we Włoszech. Ustasze podjęli również próbę objęcia wpływami licznej emigracji chorwackiej w obu Amerykach, dobrze organizo-

⁷ Część badaczy przyjmuje za dzień powstania jednolitej organizacji 7 stycznia 1929 r. (por. L. Hory, M. Broszat, *Die Kroatische Ustascha — Staat 1941—1945*, Stuttgart 1954, s. 19). F. Jelić-Butić, *Prilog proučavanju djelatnosti Ustaša do 1941*, „Casopis za suvremenu povijest”, Institut za historiju radničkoga pokreta Hrvatske t. I—II, 1969, s. 61, twierdzi, że teza jest fałszywa i służyła jedynie późniejszym celom propagandowym.

⁸ V. Miličević, *A king dies in Marseilles. Crime and its Background*, Bad Godesberg 1959, s. 28—32. Autor był pracownikiem jugosłowiańskiego MSW i delegatem tego kraju w Interpolu.

⁹ Emigrację chorwacką szacowano na 1,5 miliona osób, z tego na Europę przypadało 250 tys., reszta na USA, Kanadę i Amerykę Południową — zob. AAN, MSZ, t. 5990, raport Fiedlera do Alberta do 11 kwietnia 1936 r.

¹⁰ F. Jelić-Butić, op. cit., s. 65 oraz F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, s. 188 n.

¹¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Madarska 1918—1933*, Beograd 1971, s. 388.

¹² F. Jelić-Butić, op. cit., s. 59 n.

¹³ V. Vinaver, op. cit., s. 360.

¹⁴ F. Jelić-Butić, op. cit., s. 65.

wanej i zamożnej. W kwietniu 1931 roku wysłany do Buenos Aires Branimir Jelić próbował zainteresować planami Pavelića tamtejszą emigrację. Ta jednak zachowała daleko idącą ostrożność i nie skłaniała się do podporządkowania ośrodkowi europejskiemu. Jedynym efektem misji Jelića była rezolucja wysłana do Ligi Narodów przez emigrację chorwacką w Ameryce z żądaniem uznania historycznych praw narodu chorwackiego. Nieco później, na przekór nadziejom Pavelića, zawiązała się odrębna organizacja aspirująca do przejęcia politycznej opieki nad Ustaszami, Chorwacki Domobran, polityczna reprezentacja społeczeństwa chorwackiego na wychodźstwie. Na czele Domobranu stało tzw. Zwierzchnictwo (Starješinstwo) z siedzibą w Buenos Aires i ekspozyturami w Sao Paulo, Pittsburgu, Montevideo¹⁵. Domobran uzyskał wkrótce znaczne wpływy w Ameryce Południowej, natomiast w USA i Kanadzie musiał ustąpić pola zagranicznej reprezentacji Chorwackiej Partii Chłopskiej. Łączność między Domobranem a Ustaszami utrzymywali Stanislaw Peršić, B. Jelić oraz A. Došen. Domobran opłacał wszystkie akcje zbrojne Ustasz w Europie oraz finansował ich działalność organizacyjną. Domobran i ludzie Mačka konkurowali ze sobą, zwłaszcza w USA, ale stosunki Pavelića z Maćkiem układały się na ogół poprawnie. Obaj wystrzegali się otwartej krytyki swojej działalności starając się utrzymać pozory jedności narodu chorwackiego wobec Belgradu. Ewentualne „spięcia” między rywalizującymi siłami próbowano wyeliminować powołując do życia w 1933 roku w Milwaukee Narodowe Przedstawicielstwo na rzecz Niezależnego Państwa Chorwackiego z Ante Kuharem na czele. Gremium to, aspirujące do roli emigracyjnego parlamentu, opracowało wkrótce po swoim powstaniu memoriał wzywający państwa i narody świata „do wpłynięcia na politykę rządu belgradzkiego i zmuszenia go do uznania słusznych praw narodu chorwackiego”¹⁶, który przesłano do rządów wielkich mocarstw i innych krajów europejskich.

Stosunkowo wcześniej Ustaszę podjęli współpracę z Wewnętrzną Macedońską Organizacją Rewolucyjną (WMOR)¹⁷ prowadzącą już od dłuższego czasu dywersyjną działalność przeciwko Jugosławii. Pierwsze kontakty zawiązano poprzez Nauma Tomalewskiego w Wiedniu. 20 kwietnia 1929 w Sofii przy znacznym rozgłosie propagandowym Ustaszę podpisali oficjalne porozumienie z prawym skrzydłem WMOR tzw. „vrhovistami” z Iwanem Michajłowem na czele. W opracowanej razem deklaracji zapowiedziano wspólną dywersyjną działalność przeciw władzom w Belgradzie¹⁸.

Pavelić w tym czasie nie stronił od porozumienia ze wszystkimi nacjonalistycznymi organizacjami zainteresowanymi w destrukcji państwa jugosłowiańskiego. I tak na przykład poprzez Włochów porozumiał się

¹⁵ Tamże.

¹⁶ AAN, MSZ, t. 5990: raport Fiedlera do Albertiego z 11 kwietnia 1936 r.

¹⁷ Utworzona na przełomie XIX i XX wieku dążyła do stworzenia samodzielnego państwa macedońskiego w ramach federacji bałkańskiej. Po powstaniu w 1908 r. rozpadła się na frakcje. Od 1910 r. prawe jej skrzydło przeszło do podziemia i wybrało swój samodzielny Komitet Centralny, uzurpując sobie nazwę WMOR. Lewe skrzydło w 1924 r. utworzyło Wewnętrzną Macedońską Organizację Rewolucyjną-Zjednoczoną — zob. szerzej: *Spomeni na C. Petrov*, Skopije 1950; J. Komarcičev, *Sazdovanije i aktivnost na WMRO do Ilinden*, Skopije 1968; I. Michajłow, *Spomeni t. I—II*, Bruxelles 1965.

¹⁸ Gilbert in der Maur, *Der Weg zur Nation. Jugoslawiens Innenpolitik 1918—1935*, Wien 1938, s. 466.

z komitetem Kosowo, reprezentującym irredentę albańską oraz z emigrantami czarnogórskimi¹⁹. Ustasze podjęli również współpracę z organizacją Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), nie wyszło to poza sferę wymiany informacji, było jednak wystarczającym powodem, aby na Ustaszę zwrócił uwagę wywiad polski. Zasady współpracy z wyżej wymienionymi organizacjami zostały uściślone na spotkaniu ich emisariuszy w kwietniu 1930 r. w Baden koło Wiednia; przybyli tu również wysłannicy Mačka: August Kosutić z Genewy oraz Staven Krnjević z Londynu²⁰. Za podpisanie deklaracji w Sofii, której ani Ustasze ani Michajłow bynajmniej nie ukrywali przed światem, Trybunał Ochrony Państwa skazał Pavelića oraz towarzyszącego mu w Sofii Perčeca na karę śmierci *in contumaciam*.

W łonie Ustaszy znaleźli się ludzie z różnych środowisk, o bardzo różnym morale i często przeciwstawnych interesach: dawni legitymiści habsburscy, oficerowie armii austro-węgierskiej, różnego pokroju nacjonałiści chorwaccy, znajdujący się na emigracji, dawni aktywiści Chorwackiej Partii Prawa oraz znacznie mniej ideowi bezrobotni, zwerbowani w ośrodkach robotniczych w Ameryce, Niemczech lub Belgii, wieśniacy z przygranicznych wsi jugosłowiańskich, a także zwykli przestępcy zbiegli z kraju, którzy służyli Pavelićowi za opłatą.

2. PROGRAM I ORGANIZACJA RUCHU USTASZY

Program polityczny Ustaszy został zawarty w dwóch podstawowych dokumentach: „Statucie” i „Zasadach Działania Ruchu”. Pierwszy dokument powstał w roku 1932, drugi prawdopodobnie w czerwcu 1933²¹.

Punkt pierwszy „Statutu” stwierdzał: „Ustasza, chorwacki ruch wyzwoleńczy ma za zadanie wszystkimi środkami, ze zbrojnym powstaniem włącznie, oswobodzić spod obecnego jarzma Chorwację, tak aby stała się w pełni samodzielnym i niezależnym państwem na całym swoim narodowym i historycznym terytorium”. Przez historyczne chorwackie terytorium Pavelić rozumiał: Chorwację, Sławonię, Medjumurje, Šrem, Bośnię i Hercegowinę oraz Dalmację²². W punkcie pierwszym „Zasad Działania Ruchu” pisał: „Naród chorwacki jest samodzielną narodową (etniczną) jednostką. Jest narodem samym w sobie, który nie może być identyfikowany z żadnym innym narodem, ani też nie może być uznawany za plemię jakiegokolwiek innego narodu”. W punkcie drugim dodawano: „Naród chorwacki posiada własne, oryginalne imię Chorwatów, pod którym pojawił się w pradziejach i pod którym żyje do dzisiaj. To imię nie może być zamienione na żadne inne”. Kwestionując słowiańskie pochodzenie narodu chorwackiego stwierdzano, że Chorwaci należą do zachodniej cywilizacji i są ściśle związani z kulturą Zachodniej Europy,

¹⁹ V. Miličević, op. cit., s. 30.

²⁰ Gilbert in der Maur, op. cit., s. 479; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 23 oraz V. Vinaver, op. cit., s. 420.

²¹ Pełny tekst Statutu i Zasad Ruchu Ustaszy zamieszcza E. R. Gärtner, *Kroatien in Südslawien, Historisch-politische Studie*, Berlin 1944, s. 192 n. Tekst zasad opublikowano w okresie wojny w broszurze D. Crljena, *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.

²² E. R. Gärtner, op. cit., s. 160.

pochodzą w prostej linii od Gotów (pomocą służyła tu tzw. doktryna Tomasića)²³.

Idea jugosłowiańska, żydostwo a także bolszewizm były dla Ustaszcy głównymi wrogami. Domagali się oni demontażu układu wersalskiego i ustanowienia nowego porządku, w którym znalazłoby się miejsce dla samodzielnego państwa chorwackiego²⁴. W swoim programie podkreślali równocześnie bardzo silny związek ze wsią, stwierdzając w punkcie 12 „Zasad”, że wieś jest podstawą i głównym źródłem życia, zasadniczym nośnikiem każdej władzy państwowej w Chorwacji.

Punkt 3 „Statutu” określał, że jednostkami organizacyjnymi od najniższego szczebla są: Rój, Logor, Stożer i Kwaterna Główna. Rój stanowił podstawową jednostkę na terenie każdej wsi. Logor gupował Ustaszcy z poszczególnych rojów na określonym obszarze. Stożer zaś skupiał wszystkie Logory na obszarze wyższego rzędu. Na czele całej organizacji stała Kwaterna Główna. Całość systemu była oparta na zasadzie wodzostwa i wertykalnym układzie władzy. I tak na czele każdej jednostki organizacyjnej stał, zgodnie z punktem 4 „Statutu”, kolejno: *rojnik*, *tabornik*, *logornik*, *stożernik*. Wszyscy stożernicy podlegali bezpośrednio *poglavnikowi* (wodzowi). W skład Kwatery Głównej *poglavnika* wchodziło 12 *doglavników*, tworzących Radę Przywódczą oraz Rada Przyboczna, złożona z adiutantów. *Poglavnik* wybierany był przez tzw. Ustaszcy — założycieli ruchu — według propozycji Kwatery Głównej. *Rojnika* mianował *stożernik* na propozycję *logornika*, zaś *logorników* i *strożerników* mianował sam *poglavnik* spośród kandydatur zaopiniowanych przez Kwaternę Główną.

Ruch Ustaszcy początkowo był nieliczny, tak więc powyższy model organizacyjny został określony na wyrost. Udało się go zrealizować w praktyce dopiero w latach późniejszych. Na początku lat trzydziestych większość Ustaszcy skupiona była w obozach szkoleniowych rozrzuconych we Włoszech i na Węgrzech, które udzielały przywódcom ruchu azylu politycznego. Siedziba Kwatery Głównej znajdowała się początkowo w Turynie, a później w Bolonii. W latach 1929—1931 działało centrum ruchu w Bovegno z ekspozyturami w Mediolanie i Lugano, mającymi swoje filie w Rijece i Zadarze, skąd prowadzony był przerzut ludzi do Jugosławii. Podobne ekspozytury działały również z przerwami w Budapeszcie i Wiedniu. Centrum propagandowe ruchu mieściło się w Berlinie, gdzie wydawano organy prasowe Ustaszcy: „Nezavisna Država Hrvatska” i „Croatian Press”. Wychodziły one z przerwami do 25 stycznia 1934 roku, kiedy to zamknięto chorwackie lokale prasowe na bezpośrednią interwencję Auswärtiges Amt. Przez pewien czas, dzięki pomocy biura zagranicznego NSDAP Alfreda Rosenberga działała na terenie Rzeszy chorwacka agencja prasowa, kierowana przez B. Jelića i M. Budaka. Po interwencji berlińskiego MSZ wyjechali oni do Stanów Zjednoczonych i tam wznowili wydawanie wspomnianych gazet. Po ich wyjeździe nie-

²³ Tezę o pochodzeniu od Gotów Pavelić głosił w memorandum do rządu Rzeszy w 1936 r. pt. *Die croatische Frage*. Tekst ten Ustaszce opublikowali w broszurze „Dr. Ante Pavelić rijesio je Hrvatsko pitanje”, 1942.

²⁴ M. Broszat, L. Hory, *Faschismus und Kollaboration in Ostmitteleuropa zwischen den Kriegen*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1966, nr 14, s. 246.

legalnym kolportażem prasy w Niemczech kierował student Vilko Rieger²⁵.

Na Węgrzech samodzielną pozycję w ruchu Ustaszcy utrzymywał przez pewien czas Gustaw Perčec, przez co wszedł w konflikt z Pavelićem, obawiającym się rozłamu w organizacji. W 1931 roku Perčec zorganizował obóz szkoleniowy w Janka Pusztą, 9 kilometrów od granicy jugosłowiańskiej na farmie o powierzchni 150 hektarów. Jednorazowo przebywało tu do 42 osób. Jugosłowiańskiemu wywiadowi udało się wprowadzić tam agentkę, niejaką Jelkę Pogorelec, która jako sekretarka Perčeca zebrała pokaźną ilość informacji o działalności Ustaszcy na terenie Węgier, opublikowanych później w prasie jugosłowiańskiej w październiku 1933²⁶. Na skutek ujawnienia tych informacji Perčec został skazany przez Trybunał Ustaszcy na śmierć i zlikwidowany. Warto nadmienić, że Perčec, który już wcześniej, podczas pobytu w Austrii, organizował wybuchy bombowe w pociągach udających się do Jugosławii, po przybyciu na Węgry wszedł w kontakt z wywiadem węgierskim, konsultując swoje posunięcia ze sztabowcami węgierskimi: ppłk. D. Klarem, kpt. S. Valerem i kpt. J. Martonem²⁷. Bezpośredni kontakt z Pavelićem Węgrzy utrzymywali poprzez barona Apora — szefa wydziału politycznego w budapeszteńskim MSZ²⁸.

We Włoszech Ustaszcy przebywali w obozach, które często przenoszono by utrudnić infiltrację wywiadowi jugosłowiańskiemu. Były to obozy w Bovegno Val Trompia (Brescia), Borgo Val di Taro (Parma), Vischetto comune di Bardi (Parma), Civitella w Val di Chiana (Arezzo)²⁹.

Protektorem Pavelića i jego ludzi był szef włoskiej tajnej policji Ercole Conti oraz minister policji Arturo Bocchini. Stałą pieczę sprawował nad nimi wyznaczony do tego celu pracownik MSZ. Z funduszu MSZ opłacano również ich działalność. Ochroną obozów Ustaszcy zajmował się wydzielony oddział karabinierów³⁰. Kontakt z policją włoską ludzie Pavelića utrzymywali za pośrednictwem łącznika Kerilo Verdijanije. Ustaszcy wydawali na tym terenie własny organ prasowy; dobrą prasę robił im włoski dziennikarz Italo Zingarelli³¹. Szacunkowo można określić, że jednorazowo we wszystkich obozach nie przebywało więcej niż 600 ludzi.

Do roku 1933 działalność Ustaszcy była stosunkowo chaotyczna i w pełni uzależniona od woli mocodawców, tj. Włoch i Węgier, które dążyły do przejścia nad nią kontroli, by uzyskać dogodny argument przetargowy w rozmowach z Belgradem. Od 1933 Ustaszcy wchodziły również

²⁵ W sprawie prasy chorwackiej w Niemczech patrz: *Documents on German Foreign Policy 1918—1945*, series C, 1933—1937, London 1959 t. II, nr 43, 92 oraz t. III, nr 268, 332. Por. L. Hory, M. Broszat, *Der kroatische*, s. 26. W Ameryce Południowej kolportowano „Hrvatski Domobran” oraz pisma „Hrvatska Zastava” i „Croatia”. W Wiedniu wychodziło nieregularnie pismo „Grič”, a we Włoszech „Ustaša”.

²⁶ „Novosti” z 5—14 października 1933. J. Pogorelec opublikowała również książkę o Ustaszach z obozu w Janka Pusztą, *Tajne emigrantskih zločina*, Zagreb 1933.

²⁷ W. K. Wołkow, *Opieracija „Tewtonskij miecz”*, Moskwa 1966, s. 64.

²⁸ V. Vinaver, op. cit., s. 399.

²⁹ J. W. Borejsza, *Rzym a wspólnota faszystowska*, Warszawa 1981, s. 136 n.

³⁰ G. Salvenini, *Mussolini diplomatico 1922—1932*, Bari 1952, s. 364.

³¹ M. Basta, *Agonija i slovo Nezavisne Države Hrvatske*, Beograd 1971, s. 21.

w sferę zainteresowań III Rzeszy, stając się nawet przedmiotem sporu między MSZ a dublującym jego funkcje Biurem Rosenberga.

Akcje terrorystyczne Ustaszcy wymierzone były przeciwko stronnikom króla Aleksandra, bądź w obiekty użytku publicznego. 20 marca 1929 w Zagrzebiu zastrzelono Antuna Šlegla — szefa koncernu prasowego Jugoslovenska Štampa i redaktora dziennika „Novosti”. Zamachu dokonali Mijo Babić, Marko Hranilović i Matija Soldin. Babićowi udało się zbiec za granicę, natomiast pozostali zostali schwytani. W maju 1931 roku Babić i Soldin zostali skazani na śmierć³². W grudniu 1929 roku na znak protestu przeciwko obchodom święta narodowego Ustaszę dokonali serii wybuchów bombowych w Belgradzie i Zagrzebiu, zabili także kilka osób współpracujących z rządem. Największą akcją Ustaszcy we wspomnianym okresie było wywołanie rozruchów wśród chłopów w miejscowości Lika³³, na północ od chorwackiego wybrzeża Adriatyku w rejonie Gospić. Grupa Ustaszcy: Marko Došen, Nilo Temljenović, Jožo Orjesković, Ivan Finić oraz Juca Rukavina — przygotowywali tam zbrojne powstanie, wyznaczone na 15 września 1932. W nie wyjaśnionych bliżej okolicznościach grupa przerzuconych z Włoch dywersantów z P. Šuperem na czele zaatakowała posterunek żandarmerii w gminie Brušane. Napastnicy zostali odparci i uciekli w góry, bądź zbiegli do Zadaru, natomiast pozostała grupa wraz z przywódcami przyszłego powstania wpadła w ręce policji. Doszło wtedy do starcia wojska z miejscową ludnością chorwacką. Fiasko planów Ustaszcy przyniosło kompromitację, przysporzyło też kłopotów Mussoliniemu. Nawet po tej próbie dywersji, inspirowanej przez Włochy, jugosłowiańskie władze bezpieczeństwa skupiały większą uwagę na działalności Ustaszcy na Węgrzech, skąd ich zdaniem groziło większe niebezpieczeństwo.

3. ZAMACH MARSYLSKI

Najsłynniejszą akcją Ustaszcy był zamach w Marsylii, w wyniku którego ponieśli śmierć król Aleksander I i minister spraw zagranicznych Francji Louis Barthou. W Europie obawiano się, że zamach ten wywoła podobne konsekwencje międzynarodowe jak zamach w Sarajewie³⁴. Za-

³² G. Maur, op. cit., s. 459.

³³ Przywódca opozycji chorwackiej w związku z wydarzeniami w Lice oświadczył w wywiadzie dla „Manchester Guardian”: „Nie zwracam się przeciwko państwu i jego jedności, ale Chorwaci muszą posiadać przynajmniej tyle praw, ile już mieli dawniej, przed wojną światową w ramach byłej monarchii austro-węgierskiej. O ile tych praw naszych nie uzyskamy, gotowi będziemy współpracować z każdym, kto prawa nasze uzna i kto nam je zagwarantuje”; zob. AAN, Poselstwo RP w Belgradzie, t. 42, Raport Konsula Generalnego w Zagrzebiu R. Łazarzkiego z 26 października 1932 r. Na temat wydarzeń w Lice zob. tamże Raport posła W. Schwarzburga-Günthera z 1 listopada 1932 r.: Raport attaché wojskowego ppłk. Starzyńskiego z 29 października 1932 i 1 listopada 1932 r. (strony nie paginowane). Do tego zagadnienia por. też: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata* t. II, Zagreb 1961, s. 58; G. Maur, op. cit., s. 508—511 oraz „Vreme” z 11 listopada 1932 r.

³⁴ „The Economist” z 13 października 1934 r., nr 4755, porównywał zamach w Marsylii z zamachem w Sarajewie, próbując przewidzieć konsekwencje międzynarodowe tego wydarzenia.

mach marsylski doczekał się bogatej literatury³⁵, ale wciąż pozostało wiele wątpliwości zwłaszcza dotyczących ewentualnego udziału Berlina, Rzymu i Budapesztu w tej aferze.

Najprawdopodobniej celem zamachu był sam król Aleksander, natomiast Barthou zginął przypadkowo, choć niezaprzeczalne jest, że śmierć francuskiego ministra była Niemcom na rękę w związku z lansowaną przez niego ideą paktu wschodniego³⁶. Śmierć Aleksandra miała być sygnałem powstania w Chorwacji. Myśl zrodziła się w kierownictwie Ustaszę prawdopodobnie w połowie 1933 roku, kiedy to zdano sobie sprawę z beznadziejności akcji w rodzaju dywersji w Lice. W dniu urodzin króla, 17 grudnia 1933 trójka bojowców — Antun Podgorelec, Peter Oreb i Josip Begoića — próbowała zastrzelić monarchę przy katedrze w Zagrzebiu, jednak zostali oni w porę ujęci przez władze bezpieczeństwa³⁷.

Akcja w Marsylii została przygotowana staranniej. WMOR wypożyczyła Ustaszom z ochrony osobistej Michajłowa wyborowego strzelca Velimira Georgijewa, znanego również pod pseudonimami Veliczko Kerim, Vlado Czarnoziemski lub Vlado Szofer. Emisariusz Pavelića Mijo Bzik (pseudonim „Mirko”) udał się z rozkazami poglavnika do Nagykanizsa, gdzie w domu przy ulicy M. Horthy'ego nr 23³⁸ przebywali Ustasze przeniesieni z obozu w Janka Puszta. Spośród nich wyznaczono trzech ludzi do udziału w akcji w Marsylii — Mijo Kralja, Ivana Rajića, Zvonimira Pospišila. Program pobytu króla Aleksandra we Francji Ustasze otrzymali prawdopodobnie od ludzi Rosenberga. O przygotowaniach do zamachu wiedziało zapewne otoczenie Mussoliniego, ale nie uczyniono nic aby powstrzymać przygotowywaną zbrodnię. Podwójne powiązania Pavelića z Niemcami i Włochami dają wiele do myślenia.

Trójka ludzi z Nagykanizsy została przewieziona do Szwajcarii, gdzie uzupełniono ich wspomnianym Georgijewem, któremu przypadła rola głównego wykonawcy oraz Eugenem Kvaternikiem „Dido”, zaufanym człowiekiem Pavelića³⁹, który przejął kierownictwo grupy. 29 września

³⁵ Pierwszy pisał o zamachu K. S. Chandan, *La paix européenne, la Hongrie et les attentats*, Paris 1934. Poza tym do tej tematyki zob.: S. Graham, *Alexander of Yugoslavia. The Story of the King who was Murdered at Marseille*, New York 1939; J. N. Faure-Biguët, *Le roi Alexandre I de Yougoslavie*, Paris 1936; E. Eylan, *La vie et la mort de Alexandre I roi de Yougoslavie*, Paris 1935. Z prac powojennych zasługują na uwagę: G. Cserenyey, *The Assassination of King Alexander of Yugoslavia 1934 and the Political Background of the Crime* t. II, London 1954; V. Miličević, op. cit.; A. Thorndike, K. Raddatz, *Unternehmen Teutonenschwert. Die grosse Karriere eines kleinen Spions*, Berlin 1959; W. K. Wołkow, op. cit.; N. Speidel, *Aus unserer Zeit. Erinnerung*, Berlin — Frankfurt (M) — Win 1977; D. Rieber, op. cit.; R. Colombani, J. R. Laplayne, *La mort d'un roi*, Paris 1971.

³⁶ „Izwestia” z 22 października 1934 r. oficjalnie obciążyła faszyzm niemiecki winą spowodowania śmierci króla Aleksandra i min. Barthou. Po wojnie w NRD opublikowano dokumenty poważnie obciążające Göringa i H. Speidla — niemieckiego *attaché* wojskowego w Paryżu, w związku z zamachem w Marsylii. Nie udało się jednak w pełni udowodnić ich odpowiedzialności (zob. W. K. Wołkow, op. cit., s. 108—110). W każdym razie Speidel, op. cit., s. 59 n., w swoich wspomnieniach broni się w sposób mało przekonujący.

³⁷ R. Colombani, J. H. Laplayne, op. cit., s. 18.

³⁸ W. K. Wołkow, op. cit., s. 72.

³⁹ Eugen „Dido” Kvaternik, wnuk Josipa Franka, przywódcy Partii Prawa, był synem Sławko Kvaternika i od 1932 r. przebywał na emigracji.

przekroczyli z fałszywymi paszportami⁴⁰ granicę francuską w Vallorbe. We Francji otrzymali broń od niejakiej Marii Vudrov. 9 października 1934 roku o godzinie 16.20 w momencie, kiedy samochód wiozący króla Aleksandra i ministra Barthou znajdował się przy giełdzie na rogu ulicy Królowej Elżbiety, Georgijew ubezpieczony przez Kralja wskoczył na stopień samochodu i oddał serię strzałów do jego wnętrza. Aleksander trafiony został śmiertelnie trzema kulami; Barthou, lekko ranny, wskutek spóźnionego nadejścia pomocy lekarskiej, zmarł o godz. 17.40. Georgijew, zraniony przez płk. Pioletta, który konno eskortował samochód, stracony został przez tłum ponosząc śmierć⁴¹. Policji francuskiej udało się schwytać pozostałych zamachowców, jednak fakt ten nie mógł zmyć winy za kardynalne zaniedbania w zapewnieniu bezpieczeństwa jugosłowiańskiemu gościowi⁴². Bardzo szybko ustalono, że nici spisku prowadziły do Włoch i Węgier. Z Węgier bowiem przybyli zamachowcy, a we Włoszech przebywał główny reżyser akcji — Ante Pavelić oraz Kvaternik, który schronił się tam po ucieczce z Francji. Władze francuskie skierowały oficjalną prośbę o ich ekstradycję. Mussolini jednak odmówił. Zrodziło to podejrzenie, że Mussolini nie ma czystych rąk w tej aferze. Broń, którą używali zamachowcy, była produkcji niemieckiej, ale zakupiła ją wcześniej firma Angelini — Bernardon di Trieste i z tego źródła trafiła ona do Ustaszcy⁴³.

Policja włoska ograniczyła się do aresztowania Pavelića i Kvaternika oraz innych przywódców Ustaszcy, którzy przybyli do Włoch z nadzieją rychłego wybuchu powstania w Chorwacji⁴⁴. Pavelića umieszczono w areszcie domowym w Turynie. Po 18 miesiącach został on zwolniony podobnie jak jego inni towarzysze. Większość Ustaszcy została później internowana na Wyspach Liparyjskich.

Jugosłowianie obawiali się oficjalnie oskarżyć Włochy o spowodowanie śmierci króla Aleksandra i w oskarżeniu przed Ligą Narodów zwrócili się jedynie przeciwko Węgrom. W przesłanym 22 listopada 1934 r. memoriale zawiadomili Sekretarza Generalnego Ligi o zamiarze przedłożenia Lidze sprawy zamachu. Do wniosku Jugosławii przyłączyły się jej sojuszniczki z Małej Ententy — Czechosłowacja i Rumunia. 24 listopada delegat węgierski w Genewie Tibor Euchardt wniósł o wpisanie sprawy marsylskiej na nadzwyczajną sesję Ligi Narodów (83 z kolei), podkreślając, że oskarżenia jugosłowiańskie stanowią groźbę dla pokoju⁴⁵. W Genewie zdawano sobie sprawę, że jeśli debata ujawni fakt, że Ustaszę dokonali zamachu za zgodą Węgier lub Włoch, wówczas trudno będzie uniknąć konfliktu zbrojnego. Sytuacja była o tyle nie-

⁴⁰ Paszport Georgijewa na nazwisko Petrus Kalemén zawierał następujące dane: Republika Czechosłowacka, nr 479-9275 N 1934. Zawód — kupiec, miejsce urodzenia — Zagrzeb, miejsce zamieszkania — Zagrzeb. Wydany 30 maja 1934 r. przez Konsulat Czechosłowacki w Zagrzebiu i ważny na wszystkie kraje świata za wyjątkiem ZSRR.

⁴¹ Przebieg zamachu zob. V. Miličević, op. cit., s. 58—62 oraz W. K. Wołkow, op. cit., s. 30—31

⁴² Wypomniał to Francuzom późniejszy premier Jugosławii — Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt Jugoslawija između dva rata*, Rijeka 1970, s. 280 n.

⁴³ R. Colombani, J. H. Laplayne, op. cit., s. 44 n.

⁴⁴ W. K. Wołkow, op. cit., s. 89.

⁴⁵ A. Eden, *Pamiętniki 1923—1938* t. I, Warszawa 1970, s. 89 n. AAN, Delegacja RP przy Lidze Narodów, t. 244; Raport polskiego posła z Aten z 23 listopada 1934 r.; J. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, New York 1962, s. 26—28.

korzystna dla Jugosławii, że Francja, oficjalnie popierająca stanowisko Belgradu, zainteresowana była podtrzymaniem przyjaźni z Włochami, a te z kolei broniły stanowiska Węgier. Stąd też próbowano za wszelką cenę wyciszyć oskarżenia jugosłowiańskie. Podobną grę dyplomatyczną prowadziła Wielka Brytania⁴⁶. Spór na forum Ligi ciągnął się do maja 1935 roku, kiedy to ostatecznie zdjęto go z porządku dnia. Nie przyjął on Jugosławii oczekiwanej satysfakcji⁴⁷.

• Proces zamachowców w Aix-en-Provence trwał od 21 listopada 1935 do 12 lutego 1936 roku. Potwierdził on daleko idące powiązania Ustaszcy z faszystami włoskimi, nie pogłębiając jednak tego wątku. obrońca oskarżonych, Georges Desbons (zaangażowany przez chorwackie ośrodki emigracyjne w Ameryce), który powoływał się na powiązania z Włochami, został wkrótce zawieszony w czynnościach a później skreślony z paryskiej palestry. Od odsunięcia Desbonsa ostrze procesu zostało stępione i wiele faktów ustalonych we wstępnym śledztwie później przemilczano. W wyniku procesu Pavelić oraz Kvaternik zostali skazani na śmierć zaocznie, natomiast Krala, Rajića i Pospišila skazano na dożywotnie więzienie⁴⁸.

W Berlinie zdawano sobie sprawę, że zamach marsylijski poprzedzony flirtem francusko-włoskim, skompromituje w oczach Belgradu tradycyjnego sojusznika, a tym samym podniesie wartość oferowanej niemieckiej przyjaźni. Nawet ze śmierci sympatyka Niemiec, jakim był Aleksander, można było wyciągnąć korzyści. I tak podczas pogrzebu króla Göring zapewniał Jugosłowian o pomocy moralnej rządu Rzeszy. Deklaracje te były zgrane w tonie z kondolencjami Hitlera i oświadczeniem ministra spraw zagranicznych Neuratha, że zamachowcy nie korzystali w Niemczech z żadnej pomocy⁴⁹. Obiektywnie trzeba stwierdzić, że przewidywania Göringa spełniły się i po zamachu w Marsylii Jugosławia w swej polityce zagranicznej coraz wyraźniej orientowała się na Berlin.

4. DZIAŁALNOŚĆ USTASZY W KRAJU PO 1934 ROKU

Sprawa marsylijska osłabiła wpływ ośrodków emigracyjnych Ustaszcy, zaczęła natomiast wzmagać się ich działalność na terenie Jugosławii. Czynne tu luźne grupy w środowisku inteligenckim zaczęły infiltrować niektóre organizacje legalne, na przykład Oszczędnościową Zadrugę „Uzdanica”, organizację „Domagoj”, towarzystwa „Matija Gubec” i „Eugen Kvaternik” oraz centralne towarzystwo akademickie „August Senoa”⁵⁰. Ustaszom sprzyjała także organizacja „Hrvatski Ra-

⁴⁶ AAN, Delegacja RP przy Lidze Narodów, t. 244: Raport ministra pełnomocnego T. Komarnickiego z 13 grudnia 1934 r.

⁴⁷ A. Garlicka, *Polska—Jugosławia 1934—1939. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 1977, s. 59; F. Čulinović, *Jugoslavija*, s. 70; AAN. Delegacja RP przy Lidze Narodów, t. 244: Raport ministra Komarnickiego z 13 marca 1934 i 29 stycznia 1935 oraz 3 czerwca 1935 r., Raport ambasadora RP w Londynie E. Raczyńskiego z dnia 28 maja 1935 r.; A. Eden, op. cit., t. I, s. 95 n.

⁴⁸ W. K. Wołkow, op. cit., s. 98.

⁴⁹ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik* [cyt. dalej: ADAP], serie C: 1935—1937, t. III/1, Göttingen 1973, dok. 268, s. 513 n.

⁵⁰ F. Jelić-Butić, *Prilog*, s. 77.

diše” z jej głównym działaczem Slavko Kvaternikiem, przyszłym wojskowodzą w Niezależnym Państwie Chorwackim.

Pewien wpływ uzyskali również Ustasze w Maticy Chorwackiej. Sprzyjał im zwłaszcza prezes tej instytucji Filip Lukacs⁵¹; mieli też wpływ na organ prasowy Maticy — „Hrvatska Revija”. Wspomniane wyżej towarzystwo akademickie „August Senoa” przy współpracy Zadrugi „Ante Starčević” wydawało nielegalne pisma Ustaszy: „Gruda”, „Njiva”, „Orač” „Sijač”, „Grudobran”. Ówczesne środowisko Ustaszy można podzielić na dwie grupy: jedną — biernie popierającą działalność emigracji, i drugą — żądającą kontynuowania terroru. Poza Zagrzebiem silnymi ośrodkami Ustaszy były Karlovać, Varaždin, Ogulin, Senj, Gospić. Na terenie Bośni i Hercegowiny natomiast Sarajewo, Banja Luka, Mostar i Travnik. W Gospiću na czele organizacji stał adwokat Andrije Artuković, w Ogulinie — Lovre Šusić, w Senju — Ante Vladihović⁵².

W podpisanym przez Włochy i Jugosławię układzie z 25 marca 1937 roku⁵³ przewidziano repatriację Ustaszy. Według danych jugosłowiańskiego MSW, przebywało wtedy we Włoszech 510 ludzi, głównie chłopów i robotników, a w dalszej kolejności marynarzy, studentów, kupców, oficerów i dziennikarzy. Byli oni rozmieszczeni na Wyspach Liparyjskich, Stromboli, Gigliu a także na południu Włoch⁵⁴. Włosi zobowiązali się nie udzielać poparcia Ustaszom i umożliwić powrót tym, którzy zechcą wrócić do kraju. Jugosłowianie natomiast żądali gwarancji pisemnej, że Ustasze którzy wrócą do kraju, zaprzestaną tym samym działalności politycznej. Zgodę na powrót otrzymać mieli tylko ci emigranci, którzy nie popełnili żadnego przestępstwa przeciw Jugosławii, i nie zostali skazani prawomocnym wyrokiem. Tym samym uniezwolniono powrót Pavelićowi, na którym ciążyły już dwa wyroki śmierci.

Pierwsza grupa 12 emigrantów przeszła z Rijeki do Sušaku w połowie listopada 1937 roku. Do końca t.r. wróciły 33 osoby, w 1938 — 207 osób, w 1939 — 20. Razem repatriowano 260 osób, wśród nich m.in.: Mile Budak (emigrant z 1932 r.), Mladen Lorković, Jure Frančić i Josip Milković⁵⁵. W 1938 roku na terenie banowin: Savskiej, Primorskiej i Vrbavskiej działały dwie silne grupy o orientacji ustaszowskiej. Pierwsza skupiona była wokół Stjepana Buća — zwolennika Niemiec hitlerowskich — redaktora pisma „Nezavisnost”, które wychodziło nieregularnie od lutego 1938 r. do marca 1940 r. Drugiej grupie przewodził Mile Budak. We wrześniu 1938 roku, podczas rozmowy z szefem Chorwackiej Partii Chłopskiej Mačkem w Rogaškoj Slatini, Budak miał się wyrazić: „Widzisz, że jesteśmy przed wielką wojną światową. Wojna jest nieuchronna. My Chorwaci powinniśmy prowadzić taką politykę,

⁵¹ F. Jelić-Butić, op. cit.

⁵² F. Čulinović, *Okupatorska*, s. 186.

⁵³ Układ zawarto na 5 lat — por. Wł. Kulski, M. Potulicki, *Współczesna Europa polityczna. Zbiór umów międzynarodowych 1918—1939*, Warszawa-Kraków 1939; oraz *Zbirka medjunarodnih ugovora inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, 1937, s. 418.

⁵⁴ F. Jelić-Butić, op. cit., s. 72.

⁵⁵ Tamże, s. 80.

aby w przypadku wojny nie być po stronie pokonanych. Dlatego jest najwyższy czas, żeby jasno i otwarcie opowiedzieć się po stronie Osi”⁵⁶. Maček był podobno przeciwny tej sugestii.

Podczas wyborów z 11 grudnia 1938 roku — ostatnich w międzywojennej Jugosławii — Budak zachęcał do głosowania na listę Zjednoczonej Opozycji, na czele której stał Maček. Natomiast Buć i pismo „Nezavistnost” nawoływali do bojkotu wyborów⁵⁷. W lutym 1939 r. zaczął wychodzić legalnie „Hrvatski Narod” — redagowany przez Mile Budaka przy współpracy wielu repatriantów. Do najbardziej czynnych należeli Mladen Lorković, Božidar Cerovski, Vilko Begić, Dominik Bumber i Ivan Oršanić.

Akcja propagandowa Ustaszcy nasiliła się w czasie rokowań premiera Čvetkovića z Maćkiem, które w sierpniu 1939 r. przyniosły banowinie Chorwacji autonomię. Pisma Ustaszcy z tego okresu żądały wówczas przyłączenia do tej Banowiny Chorwacji, całej Bośni i Hercegowiny, uznając je za historycznie chorwackie. W kwietniu 1939 roku studenci z Zagrzebia podjęli rezolucję o wskrzeszeniu państwa chorwackiego od granicy słoweńskiej (wzdłuż rzek: Mury, Drawy, Dunaju, Sawy i Driny) do granicy czarnogórskiej i Adriatyku. Mile Budak już od lutego 1939 roku zwalczał ostro ugodę z Serbami⁵⁸.

Utworzenie banowiny Chorwacji Ustaszcy traktowali jako deformację idei niezależnego państwa chorwackiego. Pozwoliło to jednak Ustaszcom — przynajmniej z początku — na swobodniejsze działanie. Centrum Ustaszcy w kraju skupiło się wokół organizacji „Uzdanica”, przy której w 1940 roku utworzono ekspozyturę studencką — Ustaški Sveučilišni Stožer. Próby wzmożenia aktywności napotykały wkrótce na opór władzy banowiny, które traktowały ich jako niebezpieczną siłę opozycyjną. Już na początku 1940 roku 50 Ustaszcy (w tym Mile Budak) znalazło się pod kluczem na podstawie dekretu o ochronie porządku i bezpieczeństwa publicznego. Wszystkich internowano w Lepoglavi, a później w okolicach Travnika. Rozwiązano również władze Maticy Chorwackiej a dalsze jej kierownictwo powierzono pełnomocnikowi bana chorwackiego⁵⁹. 1 marca t.r. władze zamknęły gazetę „Hrvatski Narod” i nie zgodziły się na jej wznowienie pod zmienionym tytułem „Hrvatska Zemlja” lub „Hrvatska Sloboda”⁶⁰.

Część działaczy Ustaszcy przeszła w tym okresie do zupełnie już nie ukrywanej współpracy z Niemcami hitlerowskimi. Stjepan Buć przy pomocy hitlerowców założył Chorwacką Partię Narodowo-Socjalistyczną.

⁵⁶ L. Boban, *Sporazum*, s. 269.

⁵⁷ Pismo pozostające pod wpływem Ustaszcy „Hrvatski borač” (nr 9 z 10 grudnia 1938 r.) Joe Matašića przygotowało na dzień wyborów specjalne wydanie z nadrukiem: „Rozkaz Poglavnika Dra Ante Pavelića dla chorwackich wyborców”, w którym nawoływano do bojkotu wyborów.

⁵⁸ „Hrvatski narod” z 24 lutego 1939 r.

⁵⁹ W 1940 roku Ustaszcy kolportowali broszurę *I mi čestiamo Dr. Vladku Mačeku prigodne godišnjice sporazuma*, Zagreb 1940, s. 3 n.: „Mówiono, że uzyskaliśmy wolną Banowinę Chorwacji. Gdzie jest ta wolność? Czy władza ma wolne ręce w tej banowinie? A jak czują się Chorwaci w tej banowinie? Mówiono, że będziemy mieć samodzielne finanse. Czy tak jest? Mówiono, że będziemy mieli własne wojsko. Gdzie ono jest? Mówiono, że będziemy mieli własną żandarmerię. Tymczasem wszystko jest po staremu.”

⁶⁰ L. Boban, *Sporazum*, s. 273.

z programem opartym na ideologii NSDAP, a opracowanym na jej zlecenie przez Juraja Veselića.

5. UTWORZENIE NIEZALEŻNEGO PAŃSTWA CHORWACKIEGO

Podejmując problem chorwacki państwa Osi przez długi czas liczyły na wykorzystanie V. Maćka, który niezaprzeczalnie posiadał duże wpływy w społeczeństwie chorwackim. Na wiosnę 1939 r. Galeazzo Ciano podjął z Maćkiem tajne rozmowy za pośrednictwem niejakiego Amadeo Cerneluttiego⁶¹, by wywołać w Chorwacji powstanie zbrojne, oderwać ją od Jugosławii i połączyć nią personalną z Włochami. W literaturze wzmiankuje się nawet o tzw. protokole Ciano—Cernelutti, pochodzącym z maja 1939 roku. Przewidywał on, że: 1. Włochy sfinansują ruch Maćka sumą 200 mln dinarów, tj. 400 tys. dolarów; 2. Chorwaci zobowiążą się wywołać powstanie w okresie najbliższych 6 miesięcy; 3. po jego wybuchu przywołają wojska włoskie do zapewnienia porządku i spokoju; 4. Chorwacja ogłosi się państwem niepodległym i sfederowanym z Włochami, zachowując swój rząd, lecz ministerstwa spraw zagranicznych i obrony narodowej będą wspólne z Włochami; 5. Włochy będą utrzymywały w Chorwacji swoje siły zbrojne oraz generał-gubernatora; 6. w późniejszym okresie rozważy się propozycje unii personalnej⁶².

Rozmowy te nie przyniosły jednak Rzymowi spodziewanych rezultatów. Maćek bowiem po krótkotrwałym flircie z Włochami pozostał lojalny wobec Belgradu⁶³; pertraktował też z premierem Cvetkovićem na temat autonomii. Jak już wspomniano, układ z 26 sierpnia 1939 roku utworzył autonomiczną banowinę Chorwacji (z obszaru dawnej banowiny Savskiej i Primorskiej oraz kilku gmin z banowiny Vrbaskiej, Zetskiej i Drińskiej⁶⁴. Maćek wszedł jednocześnie do rządu jako wicepremier. Wobec fiaska planu pozyskania Maćka dla akcji demontażu państwa jugosłowiańskiego, powrócono nie po raz pierwszy do osoby Pavelića.

27 marca 1939 r. Hrvatski Domobran wysłał z Pittsburga pismo do Adolfa Hitlera, prosząc o pomoc dla separatystów chorwackich oraz aby wpłynął na Duce, by ten zaczął traktować ruch Ustaszy tak samo, jak jeszcze dwa czy trzy lata temu⁶⁵. Berlin, w tym okresie wystrzegając się współpracy z Ustaszami, nie chcąc drażnić włoskiego sojusznika, traktującego Chorwację jako swoją wyłączną domenę. Ribbentrop z zaskonsternowaniem donosił w liście do Ciano 20 marca 1939 r., że odmówił przyjęcia dwóch przedstawicieli narodu chorwackiego (byli to jednak ludzie Maćka a nie Ustasze), a w piśmie okólnym z 25 marca

⁶¹ Pośrednikiem między Maćkiem a Ciano miał też być niejaki markiz Bombelles — w rzeczywistości agent jugosłowiański lub Intelligence Service. Zob. W. Hagen, *Die Geheime Front*, Linz-Wien 1950, s. 210; N. B. Milovanović, *Od marsełskog atentata do trojnog pakta*, Zagreb 1963, s. 176 n.

⁶² N. D. Smirnowa, *Batkańskaja politika faszistskoj Italii*, Moskwa 1966, s. 136; L. Boban, *Sporazum* s. 171; G. Ciano, op. cit. t. I, s. 92. Por. też V. Maćek, *In the Struggle for Freedom*, New York 1957, s. 189; F. Siebert, *Italiens Weg in dem zweiten Weltkrieg*, Frankfurt a/M — Bonn 1962, s. 148.

⁶³ G. Ciano, op. cit. t. I, s. 95 n.

⁶⁴ Zob. *Uredbe o Banovini Hrvatskoj*, Beograd 1939; tekst porozumienia zob. „Služebne novine” z 26 sierpnia 1939 oraz por. L. Boban, *Sporazum*, s. 188 i 193—217.

⁶⁵ L. Hory, N. Broszat, *Der kroatische*, s. 33.

do niemieckich placówek dyplomatycznych zakazał podejmowania jakichkolwiek kontaktów z emigrantami chorwackimi w imię dobrych stosunków z Włochami⁶⁶. Rzesza jednak tylko formalnie przyznawała Włochom pierwszeństwo w rozgrywaniu karty chorwackiej w stosunkach z Jugosławią. Nic więc dziwnego, że jugosłowiański sztab generalny, po ustanowieniu wspólnej granicy z Niemcami, bardzo poważnie obawiał się podjęcia współpracy mniejszości niemieckiej z Ustaszami⁶⁷.

W styczniu 1940 roku, tracąc ostatecznie nadzieję na pozyskanie Mačka, Włosi podejmują rozmowy z Pavelićem. 23 stycznia Ciano snuł wobec niego plany utworzenia niezależnego państwa chorwackiego: stwierdził, że państwo to powstrzyma pochod germański. Ustalono, że niepodległa Chorwacja ustanowi unię celną i monetarną z Włochami; w późniejszym czasie rozważy się możliwość ustanowienia unii personalnej⁶⁸. Podczas spotkania 10 maja Pavelić zapewnił Ciano o pomyślnym rozwoju sytuacji: sam Mussolini opowiedział się za przyspieszeniem akcji⁶⁹. W obliczu sukcesów niemieckich Rzym miał ochotę na wszczęcie wojny na Bałkanach; przygotowywał się nawet do operacji wojskowej przeciwko Jugosławii, którą powstrzymał dopiero stanowczy sprzeciw Berlina: wywołanie konfliktu w 1940 roku mogło rozszerzyć front wojenny z Anglią⁷⁰. W tej sytuacji Mussolini 28 października dokonał agresji na Grecję.

Po przewrocie stanu z 27 marca 1941 r. w Belgradzie na znak protestu przeciwko przystąpieniu Jugosławii do Paktu Trzech, państwa Osi postanowiły ostatecznie rozbić Jugosławię⁷¹. Więcej w tym wypadku miał do uzyskania Mussolini, który gościł u siebie Pavelića. Duce 28 marca pisał do Hitlera, że w akcji rozbijania Jugosławii wykorzysta Pavelića i jego ludzi⁷². Nazajutrz wymusił na Paveliću zgodę na przyłączenie do Włoch Dalmacji i ustanowienie unii Włoch i Chorwacji. Ale i Niemcy nie chcieli utracić wpływu na Bałkanach, toteż penetrowali środowisko separatystów chorwackich, by móc wysunąć kandydaturę konkurencyjną w stosunku do Pavelića. W grę wchodził Sławko Kva-ternik — działacz przebywający w kraju, silnie powiązany z ruchem Ustaszcy, eksoficer armii austro-węgierskiej i co najważniejsze germa-nofil⁷³.

W początku kwietnia 1941 roku konsul generalny Niemiec w Zagrzebiu — K. Freundt, otrzymał polecenie wyegzekwowania od przywódców Ustaszcy pisemnej prośby o pomoc Rzeszy w utworzeniu niepodległego państwa chorwackiego. Specjalny wysłannik Ribbentropa — Edmund Veesenmeyer, uzyskał taki dokument z podpisami Sławko Kva-ternika i Mile Budaka⁷⁴. Niezależnie od nich grupa dysydentów z partii

⁶⁶ ADAP Serie D: 1937—1941 t. VI, Baden-Baden 1956, dok. 94, s. 95.

⁶⁷ D. Biber, op. cit. s. 53.

⁶⁸ *I Documenti Diplomatici Italiani*, 9 serie: 1939—1943 t. III, Roma 1954, dok. 194, s. 162. Na ten temat Ciano (*Pamiętniki* t. I, s. 198 n.) w swoich pamiętnikach pisze dość powściągliwie.

⁶⁹ G. Ciano, op. cit. t. I, s. 244. Mussolini miał ponoć zaplanować akcję woj-skową na początek czerwca.

⁷⁰ J. Kozieński, *Agresja na Jugosławię*, Poznań 1979, s. 70 n.

⁷¹ Tamże, s. 111 n.

⁷² Tamże, s. 130 n.

⁷³ Niemcy rozważali również możliwość wykorzystania Augusta Košutica i Mile Budaka. Obie te kandydatury upadły, pierwszy z nich bowiem był lojalny wobec Mačka, drugi zaś w tym czasie chorował. Zob. J. Kozieński, op. cit., s. 133.

⁷⁴ ADAP D XII—1, dok. 239, s. 350 oraz dok. 243, 352.

Mačka ogłosiła proklamację (z datą 4 kwietnia) o utworzeniu wolnego i suwerennego państwa chorwackiego, obejmującego wszystkie historyczne i etniczne obszary chorwackie: Chorwację wraz z Medjumurjem, Sławonią, Dalmacją, Bośnią i Hercegowiną oraz część Wojwodiny⁷⁵.

6 kwietnia 1941 r. wybuchły działania wojenne. 9 kwietnia wrócił do Zagrzebia Maček, który opuścił rząd generała D. Simovića. Nie zgodził się on jednak na podjęcie współpracy z Niemcami. W momencie kiedy czołówki wojsk niemieckich były już w pobliżu Zagrzebia, Sławko Kvaternik 10 kwietnia 1941 r. o godz. 17.45 proklamował przez radio utworzenie Niezależnego Państwa Chorwackiego (Nezavisna Država Hrvatska — N.D.H.). Reżyserem tej akcji był Veesenmeyer, który chciał koniecznie ubiec Włochów i uniemożliwić im przejęcie kontroli nad nowo powstającym państwem⁷⁶. Wraz z ogłoszeniem niepodległości wystosowano adres poddańczy do Hitlera i zmuszono jednocześnie Mačka, by wystosował do narodu chorwackiego rezolucję nawołującą do podporządkowania się Kvaternikowi⁷⁷. Niemcy jednak nie mogły pominąć partnera włoskiego, zwłaszcza że Włosi mieli w rękę Pavelića. Zdający sobie z tego sprawę Ribbentrop depešował do Veesenmeyera 12 kwietnia 1941 r., że w sprawie chorwackiej Włochy mają pierwszeństwo⁷⁸. Sytuacja była skomplikowana o tyle, że sam Kvaternik skłaniał się do współpracy z Niemcami. Po powołaniu przez siebie pierwszego rządu zwrócił się on do Rzeszy o uznanie nowego państwa i zgodę na formowanie wojska. Kwestia, kto zostanie szefem państwa chorwackiego pozostała zrazu nierozstrzygnięta. Hitler nie decydował się na forsowanie osoby Kvaternika, obawiając się reakcji Rzymu. Ograniczył się do mianowania 12 kwietnia 1941 r. gen. Edmunda Glaise von Horstenaua przedstawicielem władz wojskowych Rzeszy N.D.H. Pavelić przebywał wtedy we Florencji. Proklamowanie N.D.H. przez Kvaternika musiało go zaniepokoić. 11 kwietnia 1941 r. zadeklarował chęć współpracy nie tylko z Włochami, ale i z Rzeszą⁷⁹. Następnego dnia, udał się w kierunku Zagrzebia przez Triest i Karlovać, w otoczeniu 300 ludzi ubranych we włoskie mundury z czasów wojny abisyńskiej i zaopatrzonych we włoską broń. Przed wyjazdem potwierdził gotowość zawarcia unii włosko-chorwackiej i przyłączenia do Włoch Dalmacji. Była to prawdopodobnie obietnica ustna⁸⁰. Widać nie zadowoliło to Mussoliniego, skoro zmusił Pavelića do postoju w Karlovcu, dokąd 14 kwietnia po południu przybył

⁷⁵ W Berlinie przyjęto tę proklamację z niezadowoleniem, zwłaszcza ze względu na roszczenia terytorialne. Por. J. Kozeński, op. cit., s. 135 n. Tamże pełny tekst dokumentu. Wcześniejsza proklamacja grupy posłów chorwackich oraz urzędników banowińskich z 31 marca 1941 mówiła o konieczności odłączenia się od państwa jugosłowiańskiego. Zob. F. Čulinović, *Okupatorska*, s. 191 n.

⁷⁶ V. Maček, op. cit., s. 229 n. ukazuje siebie jako polityka lojalnego wobec Belgradu. Na temat proklamacji N.O.H. zob. ADAP D XII—2, dok. 313, s. 429 n.: B. Krizman, *Pitanje priznanja Ustaške države 1941* „Jugoslovenski Istorijski Časopis” 1970, nr 1—2, s. 99.

⁷⁷ J. Kozeński, op. cit. s. 138 w przypisie sugeruje, że Veesenmeyer był autorem tekstu tej rezolucji.

⁷⁸ ADAP D XII—2, dok. 328, s. 444.

⁷⁹ ADAP D XII—2, dok. 317, s. 432 n.

⁸⁰ J. Kozeński, op. cit., s. 140. O 300 ludziach informował H. G. Mackensen — niemiecki poseł w Rzymie — w depešy do Ribbentropa ADAP D XII—2, dok. 310, s. 427. „Hrvatki narod” nr 258 z 11 kwietnia 1941 podawał 340 Ustaszcy, którzy opuścili obóz w Pistoii. O 200 Ustaszach pisali: E. D. Kvaternik, *Ustaška emigracija u Italiji i 10 travnja 1941. Jeden prilog najnovijoj povijesti*, „Hrvatska Revija”, Buenos Aires 1952—1953, s. 211 n.; V. Maček, op. cit., s. 231.

szef gabinetu włoskiego MSZ P. Anfuso. Zażądał on od *poglavnika* oświadczenia, że państwo chorwackie będzie funkcjonowało pod egidą Włoch oraz że Pavelić uwzględni włoskie życzenia co do Dalmacji⁸¹. W ten sposób Włochom udało się wprowadzić do Chorwacji Pavelića oraz przejąć kontrolę nad sprawami chorwackimi.

Tymczasem Kvaternik w porozumieniu z Veesenmeyerem powołał Chorwackie Władze Państwowe (Hrvatsko Državnovo Vodostvo) z prezesem M. Budakiem⁸². Z kolei Pavelić 15 kwietnia mianował Kvaternika ministrem wojska i *doglawnikiem* w nowym rządzie. Uznanie N.D.H. przez Włochy i Niemcy nastąpiło 15 kwietnia 1941 r. W ślad za tym nastąpiło uznanie przez inne państwa współpracujące z Osią⁸³.

W stosunku do Jugosławii Ciano miał dwa plany: pierwszy — przyłączenia do Włoch całego obszaru adriatyckiego od Rijeki do Kotoru, drugi — zaanektowanie historycznej Dalmacji. Ten drugi wariant uzależniony był od zgody N.D.H.⁸⁴. Podczas rozmów lubiańskich 25 kwietnia 1941 r. Pavelić opierał się przyłączeniu do Włoch Splitu i Dubrownika. Pierwsze dni rozmów były tajne i Pavelić rozmawiał z Ciano sam. Później tego ostatniego zastąpił włoski poseł Raffaele Casertano. Włosi domagali się Splitu⁸⁵. Chorwaci zaś pragnęli, aby N.D.H. objęło obszar w granicach czasów króla Tomislava, a więc Dalmację, Chorwację, Sławonię, Srem, Medjumurje, Bośnię i Hercegowinę. Ustaszę krajowi przeciwni byli oddawaniu Włochom Dalmacji. 7 maja 1941 r. zgodzono się na to, że koronę chorwacką otrzyma kuzyn włoskiego króla, Aimone książę Spoleto, jako Tomislav II⁸⁶.

Inne sporne problemy uregulowano 18 maja w Rzymie. Włosi uzyskali wówczas większość wysp na Adriatyku (oprócz trzech — Pag, Brać i Hvar) oraz nieomal całe wybrzeże ze Splitem i Kotorem (z wyłączeniem Dubrownika). Ponadto Włosi uzyskali kontrolę nad finansami i wojskiem chorwackim, ustanowiono też unię celną i komunikacyjną. Układem z 22 sierpnia Włosi zapewnili sobie dodatkowo kontrolę nad całym wybrzeżem adriatyckim⁸⁷. 13 maja 1941 r. ustalono granice N.D.H. z Niemcami. Do 8 lipca wyznaczono włosko-niemiecką linię demarkacyjną w Słowenii. 27 października 1941 r. określono granicę z okupowaną przez Włochów Czarnogorą. Z Węgrami toczył się spór o tereny między rzekami Murą i Drawą, powodujące nieprzyjemne incy-

⁸¹ ADAP D XII—2, dok. 348, s. 463. Podczas spotkania z Kvaternikiem, Pavelić zapewniał, że nie ma żadnych zobowiązań wobec Włochów. Zob. E. D. Kvaternik, *Rijeci i činjenice (Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u drugom svjetskom ratu)*, „Hrvatska Revija”, Buenos Aires, 1955 nr 1, s. 191.

⁸² F. Čulinović, *Okupatorska*, s. 213—215.

⁸³ ADAP D XII—2, dok. 336, s. 451—452. 14 kwietnia udał się do Karłowca z uznaniem państwa chorwackiego węgierski konsul generalny w Zagrzebiu — Laszlo Bartok. Bezpośrednio po nim państwo to zostało uznane przez Słowaków, Bułgarię (26 kwietnia), Rumunię (8 maja), Japonię (7 czerwca), Hiszpanię (27 czerwca), Finlandię (12 września). Stosunki z tym państwem utrzymywał również Watykan. W 1942 r. istniało w Zagrzebiu 8 poselstw i 12 konsulatów. Zob. B. Krizman, *Pitanje*, s. 100—121, F. Čulinović, *Okupatorska*, s. 229—233.

⁸⁴ J. Kozeński, op. cit., s. 152.

⁸⁵ ADAP D XII—2, dok. 396, s. 52 3n. G. Ciano, op. cit., t. I, s. 332; E. D. Kvaternik, *Jos nesto o Rimskim dogovorima*, „Hrvatska Revija”, 1953 nr 2, s. 225—228; E. Bulat, *Pregovori u Ljubljani*, „Hrvatska misao”, Buenos Aires, 1951 nr 1, s. 13 n.

⁸⁶ ADAP D XII—2, dok. 437, s. 615 n. Układ o unii personalnej zob. *Medjudržavni ugovori, 1941, Ministarstvo vanjskih poslova NDH*, Zagreb 1942, s. 63.

⁸⁷ *Medjudržavni*, s. 49—51; S. Balen, *Pavelić*, Zagreb 1952, s. 52.

denty. Granicę z Serbią wytyczono wzdłuż rzek Sawy i Driny, z tym, że miejscowość Zemun otrzymali Chorwaci⁸⁸. Ostatecznie Niezależne Państwo Chorwackie objęło obszar 98.573 km kwadratowych z 6,3 mln mieszkańców.

Ustępstwa Pavelića wobec Włochów budziły opozycję społeczeństwa. Nic więc dziwnego, że po uregulowaniu spraw z Włochami Pavelić zaczął skłaniać się ku Niemcom. Gotowość do współpracy zadeklarował w rozmowach z Hitlerem i Göringiem w czerwcu 1941 roku⁸⁹. Samo funkcjonowanie państwa chorwackiego po 1941 roku jest zagadnieniem oddzielnym, wykraczającym poza ramy niniejszego szkicu⁹⁰.

6. USTASZE PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po 1945 roku Ustasze znajdujący się na emigracji stanowili konglomerat bardzo różnych grup, rekrutujących się głównie z członków kierownictwa N.O.H., którym udało się wydostać na Zachód. Grupy te skupiały nie tylko dawnych zwolenników Pavelića czy Budaka, bezpośrednio odpowiedzialnych za eksterminację Serbów i Żydów podczas wojny, ale także dawnych sympatyków Mačka i nacjonalistów różnego pokroju, którzy nie mogli pogodzić się z powstaniem jugosłowiańskiej federacji⁹¹.

Większość Ustaszy uciekła do Austrii, by później poprzez Włochy przedostać się do Ameryki Południowej. Pavelić schronił się w 1948 roku w Argentynie u boku Perona. Z jego inicjatywy powstał emigracyjny Chorwacki Komitet Państwowy (Hrvatski Državni Odbor). Na skutek niewielkiego powodzenia oraz trudności finansowych został on wkrótce rozwiązany.

Część emigrantów nieprzychylna Pavelićowi skupiła się wokół O. Turiny, tworząc tzw. Državotvorną Strankę. Pod koniec lat czterdziestych reaktywowano działalność Chorwackiego Domobranu. Przejął on opiekę nad emigracją chorwacką w krajach Ameryki Południowej, nie podejmując współpracy z Pavelićem. Na czele Chorwackiego Domobranu stanął były minister N.D.H. — V. Vrančić.

⁸⁸ Chorwacko-niemiecki układ o wyznaczeniu granicy podpisany przez Mladena Lorkovica, zob. „Narodne novine”, nr. 153 z 11 lipca 1941. Granica N.O.H. z Czarnogórą przebiegała zgodnie z linią rozgraniczającą Austro-Węgry od Czarnogóry i Serbii w 1914: *Medjudržavni*, s. 305. Granicę wschodnią (z Serbią) Pavelić zatwierdził 8 czerwca 1941 r., „Narodne Novine” nr 47 z 8 czerwca 1941. Kwestię granic przedstawia wiarygodnie B. Krizman, *Razgraničenje ustaške države*, „Jugoslovenski Istorijski Časopis” 1971, nr 1—2, s. 107—144.

⁸⁹ ADAP D XII—2, dok. 603, s. 814.

⁹⁰ Zagadnienie to posiada bogatą literaturę. Do najciekawszych prac należą obok już cytowanych w tekście: F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945*, Zagreb 1977; M. Colić, *Tokozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Beograd 1973; N. Nikolić, *Jasenovacki logor*, Zagreb 1948; J. Mihovilović, *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb 1953; F. Tudjman, *The Independent State of Croatia as an instrument of the occupation powers in Yugoslavia, and the people's Liberation Movement in Croatia from 1941 to 1945* [w:] *Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945*, Belgrade 1963, s. 135—261.

⁹¹ Organami gloryfikującymi działalność Ustaszy są: „Hrvatska” wydawany w Buenos Aires od 1946 roku, dwutygodnik „Drina” wydawany nieregularnie w Madrycie od 1950. Dysydenci Ustaszy w Buenos Aires mają kwartalnik „Hrvatska Revija” od 1951 roku oraz pismo „Republika Hrvatska” od 1951 r.

Ante Pavelić, mimo fiaska pierwszych prób podporządkowania sobie emigracji, powołał w 1948 roku w Montevideo chorwacki rząd emigracyjny, stojący na gruncie ciągłości władzy z 1941 roku. Prezesem tego „rządu” ogłosił się Pavelić a ministrem spraw zagranicznych został hr. Pejačević. Przeciwnicy Pavelića — na emigracji skupili się wokół E. Bulata i J. Bogdanowa. Krytykowali oni ideę N.D.H., ale też odnosili się wrogo do socjalistycznej Jugosławii. Część z nich współpracowała z J. Oršanićem — byłym szefem pavelićowskiej organizacji młodzieżowej. Pod ich wpływem zostały utworzone w Buenos Aires katolickie związki „Orlovi” i „Križari”. Branimir Jelić utworzył Towarzystwo Chorwatów w Anglii (Društvo Hrvata u Engleskoj). Z jego inicjatywy w 1950 roku powstał w Monachium Chorwacki Komitet Narodowy (Hrvatski Narodni Odbor).

W latach sześćdziesiątych ugrupowania Ustaszcy uległy znacznemu rozproszeniu. Brak perspektyw na zmianę sytuacji w Jugosławii powodował coraz liczniejsze rozłamy organizacyjne. Poszczególne grupy zwalczały się wzajemnie. Jedynym elementem, który je wiązał, była niechęć do socjalistycznych przemian dokonujących się w Jugosławii. W szeregach Ustaszcy znajdowali się urzędnicy dawnego aparatu państwowego N.D.H., przestępcy wojenni ścigani przez władzę jugosłowiańską, emigranci ekonomiczni, młodzież o poglądach nacjonalistycznych, często związana więzami rodzinnymi z żołnierzami kolaboranckich oddziałów chorwackich, którzy zginęli w walce z partyzantami Tito.

Na początku lat siedemdziesiątych Ustaszcy wzmocnili się na terenie RFN, Szwecji, Austrii oraz Hiszpanii. Stamtąd przygotowywali swoje akcje terrorystyczne. W Australii zorganizowano kilka obozów szkoleniowych Ustaszcy, na których zapoznawano młodych członków organizacji z arkanami „sztuki terrorystycznej”. Dwaj Ustaszcy — Blago Mikolić i Ivan Vugičević okupowali jugosłowiański konsulat w Göteborgu w dniach od 10 lutego do 19 marca 1971 roku żądając uwolnienia swojego towarzysza, uwięzionego w Belgradzie za udział w zamachu bombowym. 7 kwietnia 1971 roku dokonano zamachu na życie jugosłowiańskiego ambasadora w Sztokholmie — Vladimira Rolovića (zmarł 15 kwietnia). Sprawcami byli Andjelko Brajković (23 lata) oraz Miro Borzico (21 lat). Ten niesłychany wyczyn spowodował, że jugosłowiańskie władze zmuszone były podjąć nadzwyczajne środki bezpieczeństwa i zwalczać terrorystów nawet poza granicami kraju.

W lipcu 1972 roku 19 dywersantów przeszkolonych w Australii podjęło próbę wzniesienia zamieszek w zachodniej Bośni, chcąc wykorzystać trudności polityczne w Jugosławii po kryzysie z przełomu 1971/1972 r., kiedy to doszło do zaburzeń w Chorwacji. Nadzieje te spełzły na niczym. Ludność miejscowa nie tylko, że nie udzieliła pomocy dywersantom, ale nawet pomogła władzom bezpieczeństwa w ich unieszkodliwieniu. Śledztwo wykazało, że dywersanci otrzymywali pomoc z ośrodków emigracyjnych w Austrii. 18 sierpnia 1972 roku jugosłowiański ambasador w Wiedniu Mitja Vosnjak złożył na ten temat *aide-mémoire* kancle rzowi Bruno Kreisky'emu. W podobny sposób interweniowano u władz australijskich, kiedy to jugosłowiański ambasador Uroš Vidović założył protest przeciw działalności Ustaszcy na terytorium australijskim na ręce ministra spraw zagranicznych Nigela Bowena⁹².

⁹² Kessig's Contemporary Archives Weekly Diary of World Events, t. 1971—1972. London s. 24532 D, 24603, B. 25213 A.

Rok 1972 przeszedł do historii jako rok „terrorystycznej ofensywy” chorwackich emigrantów, przynosząc kilka zamachów bombowych oraz porwań samolotów pasażerskich. Wszelkie jednak rachuby Ustaszcy na wzniecenie rewolty, która by rozerwała jugosłowiańską federację, całkowicie zawiodły. Wypadek otwartej ingerencji w sprawy wewnętrzne Jugosławii z lipca 1972 roku zmusił państwa, udzielające gościny emigrantom chorwackim na swoim terytorium, do ścisłej kontroli ich działalności. Zahamowało to późniejsze poczynania terrorystów ustaszowskich. Nieprzyjazny stosunek ludności do akcji emigrantów z sierpnia 1972 r. doprowadził do wewnętrznych rozbieżności w ich środowisku oraz do kolejnych rozłamów w ich kierownictwie. W ostatnim okresie organizacje Ustaszcy uległy dalszemu rozbiciu. Wielu ich członków odchodząc od działalności politycznej zasiliło różnego rodzaju międzynarodowe grupy przestępcze.

Яцек Виламовски, Кшиштоф Щепаник

УСТАШИ И ХОРВАТСКИЙ СЕПАРАТИЗМ. К ВОПРОСУ О ХОРВАТСКОМ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ

Организация усташей была создана вероятнее всего в 1929 г. Она представляла собой ответ крайней фракции хорватских сепаратистов на установление королевской диктатуры в Белграде и укрепление политики централизма, не позволяющей хорватам получить национальное равноправие.

За короткое время усташы превратились во фракцию с идеологией, созданной по образцу итальянского и позднее германского фашизма. В весьма скором времени они попали в зависимость от ревизионистских государств, стремящихся разрушить югославское государство. Крупную помощь оказывала им фашистская Италия, предоставляя им приют на своей территории, поставляя оружие и субсидируя террористскую деятельность.

Самым известным террористическим мероприятием усташей было устроение в Марсели покушения на короля Югославии Александра и французского министра иностранных дел Барту. Международные последствия покушения вызвали ослабление на некоторое время деятельности усташей. Однако полной их ликвидации не последовало.

Агрессия против Югославии в апреле 1941 г. усилила активность усташей. Под покровительством Гитлера и Муссолини было провозглашено 10 апреля 1941 г. „Независимое Хорватское Государство” с марионеточным правительством Анте Павелича. Он был виновником массового истребления сербского и еврейского населения в период второй мировой войны.

После войны усташы возобновили террористскую деятельность на эмиграции, на сей раз направленную против югославской социалистической федерации. Они устраивают диверсионные мероприятия, угон самолётов гражданской авиации, покушения на жизнь югославских дипломатов. Сегодня это составляет весьма затруднительную проблему для властей в Белграде.

Jacek Wilamowski, Krzysztof Szczepanik

LES OUSTACHIS ET LE SÉPARATISME CROATE. CONTRIBUTION AUX ÉTUDES DU MOUVEMENT NATIONALISTE CROATE

L'Oustacha, probablement fondée en 1929, constituait une réponse des extrémistes croates à la dictature royale de Belgrade, au renforcement d'une centralisation qui empêchait les Croates d'accéder à l'égalité nationale.

Bientôt l'Oustacha se transforma en un groupement dont l'idéologie se modelait sur le fascisme italien, puis allemand, et devint entièrement subordonnée aux Etats-révisionnistes qui se proposaient de démembrer l'Etat yougoslave. L'Italie fasciste apportait une aide active aux Oustachis, en les accueillant sur son territoire, en fournissant des armes et des subsides à leur action terroriste. La plus retentissante fut l'attentat contre le roi de Yougoslavie, Alexandre et le ministre français des affaires étrangères, Barthou. Les conséquences internationales de cet attentat affaiblirent pour quelque temps les activités de l'Oustacha, laquelle cependant ne fut pas liquidée.

L'agression dirigée contre la Yougoslavie en avril 1941 redonna une vie nouvelle à l'Oustacha. Sous la protection d'Hitler et de Mussolini on proclama, le 10 avril 1941, la création d'un Etat indépendant Croate avec le gouvernement fantôme d'Ante Pavelić, responsable du massacre des Serbes et des Juifs au cours de la guerre.

Après la guerre, les Oustachis émigrés ont repris leurs activités terroristes dirigées cette fois contre la fédération socialiste yougoslave. Ils organisent des actions de diversion, des détournements d'avions civils, des attentats contre les diplomates yougoslaves, ce qui représente un véritable problème pour les autorités de Belgrade.